

נדידתם של היסטוריונים יהודים לארץ-ישראל

דניאל שוורץ

Robert Jütte, *Die Emigration der deutschsprachigen 'Wissenschaft des Judentums': Die Auswanderung Jüdischer Historiker nach Palästina, 1933-1945*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991, 247 pp.

והמוסדי של העולם האקדמי הישראלי. הוא יסד את מחקרו על שימוש נרחב במקורות ארכיוניים ובדוחות מוסדיים כמו גם על יומנים, עיתונות של עולים וראיונות אישיים. התוצאה היא סקירה מאלפת ומפורטת של קורותיו של קומץ אנשים שהיו קרובים זה לזה מבחינת גורלם ותחומי התעניינותם.

הפרק על העלייה עוסק כצפוי במחקר כזה בגורמים שדחפו את המהגרים לעזוב את ארצם ובגורמים שמשכו אותם לעלות דווקא לארץ-ישראל (push and pull factors): הוא נפתח בסקירה של הלחצים החוקיים והאחרים שגרמו לסגירת העולם האקדמי הגרמני בפני היהודים ועובר מיד לבעיות שהיו כרוכות בבחירת ארץ-ישראל כיעד להגירתם (השגת אשרות כניסה, סיכויי פרנסה, רכישת שפה וכו'). קשיים אלה לא היו מיוחדים בדרך כלל להיסטוריונים. לעומת זאת, מרשים לראות עד כמה היו ההיסטוריונים מעורבים ומובילים בפעילות ציונית בגרמניה (עמ' 63-70); אין המחבר מנסה להסביר מדוע או כיצד הגיעו ההיסטוריונים למעמד

מונוגרפיה זו מתחקה אחר מגזר קטנטן של עולים דוברי גרמנית שהגיעו לארץ-ישראל בתקופה הנאצית — כמאה אנשים שעסקו לפני עלייתם ו/או אחריה, ובחלקם הקטן עדיין עוסי-קים, במידה זו או אחרת, בתולדות ישראל. אחרי פרק המבוא הקצר המצייר בין השאר גם כמה קווים כלליים לדמותם של הייקים בכלל ושל הפרופסורים מקרבם בפרט (תוך שימוש ב'שירה' של ש"י עגנון) עובר המחבר לשלושת הפרקים העיקריים של הספר: על עלייתם מגרמניה, על מצבם המוסדי של הלימודים ההיסטוריים בארץ בעת הגעתם ועל השפעתם עליו וכן על השפעתם הרעיונית של מהגרים אלה על מחקר ההיסטוריה בארץ. פרק קטן ('אפילוג') על היסטוריונים שחזרו לגרמניה אחרי השואה חותם את הספר, ועוד נוספו טבלאות רבות, ביבליוגרפיה רחבה, בעיקר בגרמנית, ומפתח שמות.

המחבר, שלימד היסטוריה גרמנית באוניברסיטת חיפה בשנות השמונים, מצוי היטב הן בספרות המדעית על הגירה הן בצד הפרסונלי

ונתאפשרו מינויים חדשים — לקדם את תלמידיהם ולא לקלוט את בני גילם, כך שהמהגרים שלא קיבלו מישרות בעת הגירתם נדונו בדרך כלל לעבוד לעבודה במערכת החינוך או במקצוע אחר או בחוץ-לארץ (עיי' באפילוג), עד שנפתחו אוניברסיטאות חדשות בארץ בשנות השישים ובהן נקלטו מספר היסטוריונים שסיימו את עיקר לימודיהם בחוץ-לארץ לפני השואה. אמנם, ישנן גם דוגמאות הפוכות כגון הפרופסורים אפרים אלימלך אורבך ואברהם שליט ז"ל, וכן, יבל"א, יעקב כ"ץ, שסיימו את לימודיהם בחוץ-לארץ לפני השואה ונקלטו דווקא באוניברסיטה העברית בשנות החמישים והשישים. זאת ועוד, ספק אם המדגם רחב די הצורך להיות משמעותי מבחינה סטטיסטית. אך כמו בתופעות שנסקרו בפרק על עליית היסטוריונים כך גם בעניין קליטתם באוניברסיטאות, יש כאן תופעה הראויה להשוואה למצב במקצועות אחרים.

מן הדין להעיר על דמות העומדת מאחורי הרבה ממה שנסקר בפרק זה וטרם נחקרה כדבעי. פרופסור אויגן טויבלר (1879-1953) היה מורם הנערץ של יצחק בער ושל בן-ציון דינור — שני עמודי התווך של ההיסטוריה של עם ישראל במכון האמור וראשי החברה ההיסטורית הישראלית ועורכי כתבי-עתה, 'ציון'. הוא כיהן גם כמנהלו הראשון של הארכיון הכללי של יהודי גרמניה והכשיר למקצוע את ד"ר גיאורג הרליץ אשר לימים יסד את הארכיון הציוני בברלין, העבירו לארץ ועמד בראשו במשך כעשרים שנה (עיי' עמ' 89-95). טויבלר היה אפוא מעין אבי-אבות ההיסטוריונים היהודים בארץ-ישראל בשני ענפיו העיקריים של המקצוע. הוא היה גם אדם מעניין ומורכב ביותר, מעיין שופע של רעיונות לגבי עתידו של המקצוע (עיי' לדוגמה עמ' 62), והגיע הזמן שייחקר כראוי חלקו בעיצוב פניו ומגמותיו של

זה. בפרק זה בכלל מורגש החסרון של השוואת המגזר הנדון — היסטוריונים יהודים שעלו לארץ-ישראל מארצות דוברות גרמנית (ולאו דווקא 'דוברי גרמנית מבית) — לשלוש קבוצות אחרות של יהודים בארצות אלה: (א) היסטוריונים שהיגרו למקומות אחרים (כמו מורי הדור, יצחק אלבוגן ואויגן טויבלר, שהיגרו לארצות-הברית) או שלא היגרו, (ב) יהודים שעסקו במקצועות אקדמיים אחרים, (ג) יהודים שלא נשללה מהם פרנסתם עד ליל הבדולח. השוואות כאלה היו עשויות לאפשר לבחון את השפעת המקצוע על יעד ההגירה ועל עיתויה. רק נעיר שלכאורה אין טעם לכלול בבדיקה כזו עולים שרכשו את הכשרתם כהיסטוריונים רק לאחר עלייתם, כגון אוריאל טל ז"ל וכן, יבל"א, שמואל אלמוג, שעלו (כלומר הועלו) לארץ בעודם ילדים צעירים והתחילו את לימודיהם הגבוהים רק אחרי קום המדינה.

כבר בפרק על העלייה, במסגרת הדיון באפ-שויות הפרנסה של העוסקים בהיסטוריה, נסקרו המוסדות, למן החינוך היסודי ועד לחינוך הגבוה, אשר על המישרות שהציעו — שהיו מעטות ביחס למספרם של העולים המשכילים — יכלו ההיסטוריונים המהגרים להתחרות. לצמיחתו של עולם מוסדי זה מוקדש הפרק הבא של הספר, ומודגש בו חלקם של העולים מגרמניה בעולם זה ובבנייתו. הפרק סוקר, לפי הסדר, אוניברסיטאות, ארכיונים, מוסדות וכתבי-רות למחקר היסטורי ומפעלי מו"לות (כולל כתבי-עת), ועוקב אחרי קליטתם או אי-קליטתם של בני המגזר הנדון במוסדות אלה. בדרך הטבע מתרכז הדיון באוניברסיטאות במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית. כאן מצביע המחבר על תופעה טבעית אך ראויה לתשומת-לב: המורים הבוודדים שהיו במכון בשנות השלושים והארבעים העדיפו — כאשר גדל המכון בשנות החמישים והשישים

לראות באסכולה האמורה דווקא נושא אשר קשור ל'ירושה הגרמנית-היהודית'; ושאלת 'ההשפעה' לא נדונה כלל. כך לדוגמה אם ישאל הקורא אם, או באיזו מידה, דעותיהם האמורות של בער ודינור הנחו פעם או ממש-כות להנחות את המחקר ההיסטורי הישראלי, לא ימצא תשובה לשאלתו. ובכלל, כהיסטוריון שלמד ולימד בירושלים יותר מעשר שנים לפני שזכה לשמוע את המונח 'אסכולה ירושלמית' אציע שגם כאן, כמו בענייניו של טויבלר, נמצא נושא הראוי למחקר מעמיק בטרם תוצענה ההכללות והמסקנות.²

לקראת סופה של חטיבה ראשונה זו פונה יוטה לשאלת מקומה של ההיסטוריה החברתית והכלכלית של היהודים ומצביע על עלייתו הנמרצת של מקצוע זה במאה הנוכחית. הוא מפרש גישה זו כאנטיתיזה ל'אסכולה הירושלמית', כי זאת שמה את הדגש על היסטוריה מדינית. מתוך העמדת אנטיתיזה זו אפשר לדעתו אף להבין סיפורים אישיים, כגון העובדה 'האופיינית' (bezeichnenderweise) שרפאל שטראוס (1887-1947) לא קיבל מישרה באוניברסיטה העברית (ולכן נאלץ לכתוב 'בגלות בירושלים' [יוטה, עמ' 146]) אחרי שתקף במאמר פרוגרמטי בשנת 1929 את הזנחת ההיסטוריה החברתית והכלכלית של היהודים. נראה לי שקטע זה אופייני לפרק ומשקף את שני צדדיו. מצד אחד אין יוטה מאשש את פרשנותו בשום אופן. יש לשים לב לכך שלמרות הטעמתו (עמ' 145) כי ביקורתו של שטראוס כוונה גם נגד היסטוריונים מחוץ לגרמניה, טענה המשתיתה את העמדתו של שטראוס כמתנגד ל'אסכולה הירושלמית',

מקצוע ההיסטוריה בארץ-ישראל.¹ ארכיונו האישי פתוח לציבור בספריית אוניברסיטת באזל בשווייץ.

קורא הספר המכיר בכך שממדי הקבוצה קטנים מכדי לספק לבדם תמונה סטטיסטית משמעותית נושא את עיניו לפרק המוקדש ל'השפעת המהגרים היהודים-הגרמנים על חקר ההיסטוריה היהודית בארץ-ישראל'. אולם כאן האכזבה הגדולה. בחטיבה הראשונה של פרק זה, 'התפיסה ההיסטורית "החדשה" והירושה הגרמנית-היהודית' (עמ' 123-151), מוצאים בעיקר שאבלונות המעמידות 'מדעי היהדות' גלוחיים כנגד 'אסכולה ירושלמית' ציונית הגובלת בראייה 'ארצישראלוצנטרית' של ההיסטוריה היהודית כולה. חלקה הראשון של חטיבה זו (עמ' 123-136) מציג את האסכולה הזאת ואילו חלקה השני (עמ' 136-151) סוקר ביקורת נגדה. חבל שחלק ניכר מהצגת האסכולה כולה מבוסס כבר על דברי מבקריה (אפרים שמואלי, אלכס ביין), שכתביהם הרלוונטיים בלועזית ועוסקים בנושא הכללי; עדיף היה להציג את האסכולה באמצעות כתבי חבריה. אינני מתכוון לעסוק כאן בשאלה אם מוצדקות ההכללות שבפרק זה, כגון זו המזהירה שאין לבלבל בין ציונות (גם ביין ציוני) ובין 'דעות לאומיות יהודיות קיצוניות של היסטוריונים כמו דינור ובאופן חלקי בער' (עמ' 142). רק ארשום שלוש הערות הנובעות ממרכיבי הכותרות של הפרק ושל חטיבתו הראשונה: קשה להסכים להצגת 'האסכולה הירושלמית' כגורם היחיד שנשא את בשורת 'התפיסה ההיסטורית החדשה'; כבר הזהות של חלק מחברי האסכולה (כביכול) וחלק משולליה מגלה שאין

"Jerusalem School": An Inquiry into the First Generation of Historical Researchers at the Hebrew University', *Studies in Contemporary Jewry* 1994 (בדפוס).

1 לדברים לזכר טויבלר מאת בער ודינור, 'יחד עם מבוא מאת מ' שובה, ראה: ציון, יט (תשי"ד), עמ' 83-70.

2 עיין עתה: D.N. Myers, 'Was there a

עם הספר: עלייתם של היסטוריונים יהודים

מסוימת בין שני סוגים של דרשות כנסייתיות אנטי-יהודיות, אך הטעים ש'מנקודת מבט מדי-נית וסוציולוגית' (politisch und soziologisch betrachtet) לשני הסוגים היה תפקיד משותף, והוא רפורמה של מעמד היהודים בסביבה הנוצרית.⁵ ואילו בער שואל 'מה ענין ההגדרה ה"סוציולוגית" המחוכמת... אסור לטשטש את היסודות הפשוטים של המלחמה הדתית שבימי הבינים ע"י טרמינולוגיה חבר-תית שאין לה ענין במקום זה'.⁶ הדרך שבה תוקף בער את הראייה הסוציולוגית של שטר-אוס (הוא מקיף את המלה 'סוציולוגית' במרכ-אות מלגלות, מצמיד לה 'מחוכמת' ומתעלם מ-politisch), והעובדה שהוא רואה בה גורם מטשטש בלבד, מעידות כמאה עדים שאכן יש דברים בגו. כך עולה גם מן העובדה שמאמר ביקורת ירושלמי אחר התוקף ספר מסוים ואשר נכתב כעבור שלוש שנים, נשא את הכותרת הכוללת 'השיטה הסוציולוגית בחקר ההל-כה'.⁷ ואם לא העמיד יוטה את הבניין, הרי הצביע בכיוון שלכאורה יהיה פורה.

והוא הדין לכיוון אחר שעליו מצביע יוטה בפרק זה. בסעיף הארוך שבעמ' 132-133 הוא עומד תחילה על החשיבות הרבה שייחסו בער ודינור כאחד למקורות היסטוריים, גישה שהוא רואה בה השפעתו של המחקר ההיסטורי הגרמני. אולם לאחר מכן מדגיש יוטה את חתירתו של בער לניתוח וסינתזה בעוד דינור הסתפק לדבריו יותר בהצגת המקורות. בכך מתייחס יוטה רק לאנתולוגיה רבת הכרכים של דינור, 'ישראל בגולה', ויש מקום לדון בשאלה אם זאת הדוגמה האופיינית ביותר לגישתו של דינור, או שמא הכתיבו כאן הד'אנר והיעוד של

פוחת המאמר הנדון בהכרזה חד-משמעית שהוא עוסק רק בתולדות יהודי גרמניה, ושה-מותקפים במאמר הם רבנים או נוצרים.³ ביקורת כזאת בוודאי נקראה בהנאה במסדר-נות המכון למדעי היהדות בירושלים. וכן יש לשים לב לכך שכבר בשנת 1928 נדון באהדה, לפי יומנו של שמואל הוגו ברגמן (המצוטט על-ידי יוטה בהקשר אחר, עמ' 83), מינויו של מרצה להיסטוריה החברתית והכלכלית של היהודים במכון למדעי היהדות. ואכן כבר בשנים הראשונות של המכון נתמנה ארתור רופין ללמד את הסוציולוגיה של היהודים. לפני שתולים את קורותיו של שטראוס בהסברים אסכולתיים נראה שיש לצפות למיצוי המחקר בשאלות בסיסיות יותר, כגון כמה מישרות היו פנויות בירושלים בשנת עלייתו של שטראוס (תרצ"ד), מה היו הסיכויים שאדם בן גילו יקבל אז מישרה אוניברסיטאית, ומה משתמע ממאמר הביקורת המפורט שכתב יצחק בער על אחד מספרי שטראוס;⁴ נראה שיוטה לא הכיר את המאמר. ברור אפוא שלו רצה יוטה לבדוק ולאשש את פרשנותו הוא היה נאלץ להתמסר לקריאה רחבה יותר בספרות המחקר (ולא רק בספרות על החוקרים), משימה שהיתה כרוכה גם בהעמקה בספרות עברית שכפי הנראה — ממיעות השימוש בה ומן השגיאות בתעתיקים — לא היתה אפשרית או מושכת דיה עבורו. אולם מצד אחר יש להודות שיוטה לא טעה כאשר ראה במקומה של ההיסטוריה החברתית והכלכלית בעיה ירושלמית, ומי שיטרח ויקרא את מאמר הביקורת הנזכר של בער יגלה מיד רצון לבטא הסתייגות מגישה סוציולוגית גם מעבר לנדרש. בספרו הציע שטראוס הבחנה

קריית ספר, יב (תרצ"ה-תרצ"ו), עמ' 461-465.
R. Straus, *Die Judengemeinde Regensburg*,
Heidelberg 1932, pp. 29-30
בער (לעיל, הערה 4), עמ' 463.
ג' אלון, תרביץ, י (תרצ"ט), עמ' 282-241.

3 הוא מאשים כל קבוצה בסגירות כלפי המקורות
של' האחרת — R. Straus, 'Zur Forschungs-
methode der jüdischen Geschichte', *Zeit-
schrift für die Geschichte der Juden in
Deutschland*, I (1929), p. 4

של המורשה הגרמנית לעומת המורשה המזרח-אירופית. ייתכן שיתברר כי קלוזנר ודינור קרו-בים זה לזה יותר מבער ודינור, ואילו האספקט הגרמני של ההיסטוריה הישראלית, אם הוא קיים, מקורו בעיקר ביצירתם של היסטוריונים שכמעט אינם נידונים בספר זה — אם משום שעלו לפני 1933 (כגון אביגדור צ'ריקובר) ואם משום שלא עסקו בהיסטוריה של עם ישראל (כגון ריכרד קבנר) — ויש לראות את בער בהקשרם. זאת היפותיזה סבירה בלבד והדברים צריכים בדיקה. מכל מקום, בהצביעו הן על המסורת ההיסטוריוגרפית הגרמנית כמפתח להבנת מקומם של מקורות היסטוריים בעבור דות בער ודינור, הן על משהו מן ההבדל שבין גישותיהם, העלה יוטה קצה חוט של סוגיה משמעותית, ומי שירחיב ויעמיק בסוגיה זו יעשיר את המודעות העצמית של כל העוסקים במקצוע.

הפרק על השפעתם הרעיונית של המהגרים גם סוקר את פעילותם של היסטוריונים עולים בפרסומים בתחום ההיסטוריה ובחקר החינוך ופיתוחו. כאן מרוכזות סטטיסטיקות בדבר חלקם בכתיבת-עת בתחום ההיסטוריה ובדבר מקומם בין מחברי ספרי לימוד וכדומה, וכמו בפרקים הראשונים קשה להגיד שיש משמעות כללית רבה לסטטיסטיקות. אמנם מעניין לדוגמה, שבין המייסדים והעורכים של 'ידיעון למורה להיסטוריה' היו שני עולים מגרמניה: נפתלי זון ואברהם מרגליות (עמ' 183). וכמו כן מעניינת הטבלה (שם) המראה את חלקם של היסטוריונים 'דוברי גרמנית' בין תורמי המאמרים לידיעון זה. אולם קשה לדעת מה משתמע מן הממצאים האלה, שכן חסרים נתונים על חלקם של בני מגזר זה במערכת החינוך ועל תרומותיהם לכתיבת פדגוגיים מרכזיים יותר. ואם יבדוק הקורא את הנתון הראשון בטבלה שלפיו נתחברו שבעה מבין ארבעה-עשר

הספר. אבל לא בכך מעוניין יוטה: הוא ממשיך מיד להצביע על אחד מספריו של בער, 'גלות', כדוגמה מצוינת (Musterbeispiel) של ספר החותר לניתוח ולסינתזה, ומעיר על העובדה האופיינית (שוב bezeichnenderweise) כב- יכול שהספר פורסם בשלוש שפות לועזיות אך מעולם לא הופיע בעברית. סתם ולא פירש למה 'אופייני' הדבר. אך מהנגדתו המפורשת את 'גלות' לישראל בגולה, ספר הנראה בעיניו כ'מחצבה מונומנטלית' שכל הרוצה ליטול הימנה יטול ויפרש כרצונו, משתמע שלדעת יוטה אותה 'אסכולה ירושל-מית' שלטת ומטילת אימה שהחרימה את שטרי-אוס הסוציולוגי בעצם אין דעתה נוחה אף מניתוח ומסינתזה היסטוריים. לכן, כך עלינו להבין, אם אחד מחברי האסכולה נכשל לעתים בכיוצא באלה, הוא בכל אופן הקפיד לא לעשות כן בלשון הקודש. גם לולא התפרסם 'גלות' בעברית (בשנת חייו האחרונה של בער, תש"ם, עם הקדמה מפרי-עטו) כרוך שהכללות ורמיזות כאלה טעונות ביסוס או הרחקה. אך מצד אחר, כמו לגבי שטראוס והסוציולוגיה, גם כאן נראה שיש דברים בגו. יוטה הצביע על הבדל מסוים בין עבודתם של דינור ובער. הוא לא העמיק בו ובעצם גם לא רצה לייחס לו משמעות רבה, כי ככל שמציבים זה מול זה את שניהם, את דינור המזרח-אירופי ובער הגרמני, כן מתערערים שניים מעמודי התווך של הניתוח המוצע בפרק זה: אחדות 'האסכולה הירושלמית' והיותה פרי של 'הירושה הגרמנית-יהודית'. אולם היה אפשר להמשיך, ויש טעם להמשיך, בהשוואה המקר-רית, כגון על-ידי השוואת 'ישראל בעמים' של בער לישראל בגולה' של דינור. נראה שגם אם תוצאות ההשוואה תערענה במשהו את התפיסה המונוליתית של 'האסכולה הירושל-מית', הן עשויות להביא להכרה מדויקת יותר

עם הספר: עלייתם של היסטוריונים יהודים

מסויים של הצדקה עצמית. הם רוצים להוכיח, שהם תרמו לא פחות מקבוצות העלייה האחרות, אלא יותר מהן, לבנייתה הכלכלית, התרבותית והמדינית-חברתית של הארץ' (עמ' 9). ואמנם נראה שהספר שלפנינו משתלב במגמה זו: יותר ממחקר המנתח כתופעה היסטורית את העלייה ההיא, ובמיוחד את ההיסטוריונים שבה ושיצאו ממנה, הוא מלקט כל פירור של עשייה כדי להוכיח ש'תרמו'. בתור שכזה הוא שימושי וכנראה גם שלם מאוד. מעבר לזה הניח יוטה מקום הרבה למי שרצה ללמוד את הסוגיה באורח יסודי ולהציגה בפרספקטיווה הנכונה, והצביע מדעת ושלא מדעת על דרכים שאליהן יש לפנות לשם השלמת המלאכה.

המאמרים בחוברת הראשונה של הידיעון (כצ"ל, ולא בשנתו הראשונה) על-ידי 'דוכרי גרמנית', הוא יגלה ששני העורכים שזכרו הם שחיברו את כל שבעת המאמרים, ויש להניח שהתגלית תציב סימן שאלה לגבי חשיבותו של הנתון. משנשים לב לכך שהידיעון גם לא האריך ימים (נוסד בתשכ"א ונסגר תוך עשר שנים), רק יתחזק החשד שכל העניין הוא בעל משמעות שולית בלבד. כרגיל הצביע יוטה כאן בכיוון רצוי — במקרה זה: כימות חלקם של בני המגזר בעשייה ההיסטורית — אבל רוב העבודה טרם נעשה.

במשפט הראשון של הספר נאמר: 'עד היום עומדים היהודים שעלו מגרמניה תחת כורח

